

UOT: 634.11: 631-52

LOĞMAN BAYRAMOV

ORDUBAD RAYONU ƏRAZISİNDƏ AŞKAR EDİLMİŞ HEYVA FORMALARININ AQROBİOLOJİ VƏ POMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Məqalədə Ordubad rayonu ərazisində aşkar edilmiş heyva formalarının yayılma zonaları müəyyən edilmiş, onların hansı sortotipə mənsub olduqları müəyyənləşdirilmişdir. Aşkar edilmiş formalar şərti olaraq yayıldığı ərazinin adı ilə adlandırılmışdır. Ordubad rayonu ərazisində ilk dəfə olaraq heyvanın 8 sortunun və 3 formasının yayıldığı aşkar edildi. Bu formalar üzərində çiçəkləmə fazasından başlayaraq fenoloji müşahidələr aparılmış, onların zoğlarının və meyvələrin inkişaf dinamikası hər on gündən bir olmaqla ölçülmüş qeydlər götürülmüşdür. Ordubad rayonu ərazisində aşkar edilən Sabir kənd-2 və Əndəmic-2 formasının birillik zoğlarının uzunluğu 15-18 sm, Vənənd-1 formasında isə 17-21 sm olmuşdur. Bununla yanaşı aşkar edilmiş formaların pomoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, dequstasiya qiymətləri 5 ballı şkala ilə müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *sort, forma, fenoloji müşahidə, çiçək, seleksiya, məhsuldarlıq, Əndəmic-2, Sabirkənd-2, Vənənd-1.*

Azərbaycan, bir çox meyvə bitkilərinin əsas vətənidir. Hələ eramızdan dörd əsr əvvəl Azərbaycanın bölgələrində bir sıra mədəni meyvə ağaclarının becərilməsi barədə məlumatlar verilmişdir. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın da meyvə bağlarının əksər hissəsini tumlu meyvə bitkiləri təşkil edir.

Aparılan, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə əsasən, məlum olmuşdur ki, hər bölgənin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun sortların düzgün seçilib yerləşdirilməsi nəticəsində məhsuldarlıq və məhsulun keyfiyyəti xeyli aşağı düşür, münbit torpaqların ekoetik səviyyəsi isə zəifləyir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra aqrar sahədə aparılan islahatlar nəticəsində torpaq sərvətindən tam, səmərəli istifadə olunması və torpaq münbitliyinin qorunub saxlanması günümüzün vacib problemlərindən biri olmuşdur. Bu baxımdan torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün məhsuldar, davamlı, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən seçilmiş və yeni yaradılmış tumlu meyvə sortlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Meyvəçilik respublikamızın başqa regionlarına nisbətən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində daha geniş yayılmışdır. Bu bölgədə əsasən tumlu meyvə bitkiləri daha çox yayılmışdır. Tumlu meyvə bitkiləri içərisində heyva alma və armuddan sonra üçüncü yerdə duraraq mövcud tumlu meyvə bağlarının 15-20 %-ni təşkil etməkdədir. Muxtar respublikanın meyvə bağlarında 14-dən çox heyva sortları yayılmışdır ki, bunlar da 3 qrupa bölünür. Yerli xalq seleksiyası sortları, son 50-60-cı illərdə gətirilən sortlar və yeni aşkar edilmiş sort və formalar [1, s. 141-147].

Tədqiqat nəticəsində Ordubad rayonu ərazisində becərilən heyva sort və formalarının yayıldığı yerlər aşkar edilmiş, onların ad və sinonimləri müəyyənləşdirilmiş yetişmə müddətlərinə görə qruplaşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq Ordubad rayonu ərazisində heyvanın 8 sortunun və 3 formasının yayıldığı aşkar edildi. Aşkar edilmiş formalar şərti olaraq yayıldığı ərazinin adı ilə adlandırılmış, hansı sortotipə mənsub olduqları öyrənilmişdir.

Bir çox ədəbiyyat məlumatlarında muxtar respublika ərazisində o cümlədən Ordubad rayonu ərazisində becərilən heyva sort və formaları haqqında məlumatlar verilmişdir. Lakin bu sort və formaların dəqiq siyahısı və yayılma zonaları haqda heç bir tədqiqat işləri aparılmamışdır [8, s. 100-128].

Məqsədimiz Ordubad rayonu ərazisində yayılmış torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşmış, məhsuldar, keyfiyyətli, xəstəlik və zərərvericilərə davamlı olan yerli, gətirilmə və yeni aşkar edilmiş heyva sort və formalarını seçmək, seleksiya işlərində istifadə etmək, perspektivli olan sort və formaları artırıb çoxaldılmasına nail olmaq və əkilməsi üçün fermer təsərrüfatlarına tövsiyə etməkdir.

Tədqiqatın əsas materialı Naxçıvan Muxtar Respublikasının o cümlədən Ordubad rayonu ərazisində becərilən heyva sort və formalar götürülmüş və onlar üzərində fenoloji müşahidələr aparmaqla, aqro-bioloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Material və metodika. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində meyvəçilikdə qəbul olunmuş, Z.M.Həsənov "Meyvəçilik laborator praktikum" [3, s. 63-85]; Бейдеман И.Н. «Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ» [5, с. 53-87]; Методика ВНИИС им. И.В.Мичурина, 1973, [6, с. 93-135]; «Программа и методика интродукции и сортоизучения плодовых культур» [7, с. 60-78] və s. program və metodikalardan istifadə edilmişdir.

Ekspperimental hissə. Ordubad rayonu ərazisində yayıldığı zonlardan asılı olaraq heyva bitkisinin vegetasiyası mart ayının ikinci ongünlüyündən temperatur 10,8°C olduğu zaman başlanır. Fenoloji fazaların öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, tezyetişən sortlara nisbətən, gecyemiş sortların vegetasiya müddəti daha uzundur. Tezyetişən sort və formalarda vegetasiya dövrü nisbətən gec başlanır və yarpaqlar tez tökülür. Gecyemiş sort və formalarda isə əksinə, vegetasiya tez başlanır və gec başa çatır. Məsələn tezyetişən Növrəst və Sulu heyva sortları, Əndəmic-2 forması sentyabrın ikinci yarısında yetişir, vegetasiya dövrü orta hesabla 265 gündür, Sarı heyva, Turş heyva, Armudvarı heyva, Hüseyni sortları və Sabirkənd-2, Vənənd-1 formaları isə oktyabrın ikinci və ya üçüncü ongünlüyündə yetişir. Bu sort və formaların vegetasiya müddəti 305-310 gün davam edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində o, cümlədən Ordubad rayonu ərazisində yayıldığı zonlardan asılı olaraq sentyabrın əvvəllərindən başlayır növbə ilə oktyabrın sonlarına qədər davam edir. Biz gecyemiş heyva sort və formalarının meyvələrinin tezyetişənlərə nisbətən daha uzun müddət saxlandığını və yaxşı qaldığını müşahidə etmişik. Saxlanma zamanı tezyetişən heyva sort və formaları gecyemiş sort və formalara nisbətən saxlandıqca aromatik iyi artaraq yaxşı qalır. Heyva sort və formalarının saxlanma müddətlərinin 40 gündən 220 günə kimi xarab olmadan qaldıqları müşahidə edildi. Bu zonlarda heyva məhsulları hər ağacdən orta hesabla 80-300 kq-a qədər olur.

Ordubad rayonu ərazisində becərilən heyva sort və formaları yayıldığı ərazilərdən asılı olaraq aprel ayının ikinci ongünlüyündən çiçəkləməyə başlayır, bu zaman orta gündəlik temperatur 12-13°C olur və hava şəraitindən asılı olaraq 12-13 gün davam edir. Hər bir çiçəkdə 10-12 erkəkçik olur və bunlar bir cərgədə yerləşirlər. Əvvəlcə yarısı hava şəraitindən asılı olaraq 5-6 saatdan sonra və yaxud ertəsi gün qalanları yetişir. Bu vaxt dişiciklər tozlanmağa hazır olur. Tozluqlar çox zaman çiçəyin açılıb qurtarmasına az qalmış yetişməyə başlayır [2, s. 145-151].

Ordubad rayonu ərazisində aşkar edilmiş yeni heyva formaları üzərində aprel ayından oktyabr ayına kimi fenoloji müşahidələr aparılmış, hər bir formanın zoğlarının inkişaf dinamikası və meyvələrinin inkişaf dinamikası mütəmadi olaraq hər on gündən bir olmaqla ölçülmüş və qeyd edilmişdir. Aşkar edilmiş Sabirkənd-2, Əndəmic-2 formalarının birillik zoğlarının uzunluğu 15-18 sm, Vənənd-1 formasında isə birillik zoğların uzunluğu 17-21 sm təşkil etmişdir. Tədqiqat ilində Ordubad rayonu ərazisində aşkar edilmiş yeni heyva forma-

larının ağaclarının parametrik göstəriciləri və pomoloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Ordubad rayonu ərazisində aşkar edilmiş yeni heyva formalarından Sabirkənd-2, Əndəmic-2 və Vənənd-1 formasının pomoloji göstəriciləri aşağıda geniş ətraflı verilmişdir.

Sabirkənd-2. İlk dəfə olaraq Ordubad rayonunun Sabir kənd kəndində fərdi həyətyanı sahədə aşkar edilmişdir. Şərti olaraq yerləşdiyi ərazinin adı ilə adlandırılmışdır. Ağacı alçaq-boş, çətiri sallaqşəkilli, meyvəsi oval şəkilli, zirvəsi basıqdır. Hər meyvənin orta kütləsi 180-220 qramdır. Sabirkənd-2 forması Armudvarı sortuna oxşayır, lakin meyvəsinin iriliyinə, dadına və lətinin sıxlığına, saplağının uzunluğuna və formasına görə həmin sortdan fərqlənir. Rəngi sarı olub, üzərində nəzərəcarpacaq dərəcədə çox kiçik ağ nöqtələr vardır. Ləti ağımtıl, orta dərəcədə şirindir. Ləti demək olar ki, kövrək və yumşaqdır. Toxum kamerası balaca olmaqla digər sortlara nisbətən yağıllığı çoxdur. Hər toxum kamerasında 3 ədəd kafe rəngli tum yerləşir. Meyvə saplağı budağa birləşmişdir. Oktyabrın sonlarında yetişir. Tam istehlak yetişkənliyi isə noyabrın üçüncü ongünlüyündə olur. Heyva şirəsi üçün əvəzedilməz xammaldır. Daşınma üçün əlverişlidir. Xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlıdır.

Vənənd-1. Bu forma yeni aşkar edilmişdir. Ordubad rayonunun Vənənd kəndində həyətyanı sahədə aşkar edilmişdir. Şərti olaraq yayıldığı ərazinin adı ilə adlandırılmışdır. Bu forma Turş heyva sortotipinə bənzəyir, lakin saplağının qalınlığına, toxum kamerasının genişliyinə, lətinin sıxlığına, qabığının qalınlığına görə bu sortdan kəskin fərqlənir. Ağacı orta hündürlükdə 3-3,5 m, çətiri geniş azca ətrafa sərilən, gövdəsi açıq-şabalıdı rəngdədir. Meyvəsi yumru-oval formada, zirvəsi dartılmış, əsası azca batıq üzəri hamardır. Hər meyvənin orta kütləsi Turş heyva sortotipindən fərqli olaraq 250-300 qramdır. Rəngi açıq-sarı olub üzərində gözlə görünəcək qədər kiçik nöqtələri vardır. Ləti sarı, sulu, şirin və xoş aromatik iyi vardır. Turşuluğu turş heyva sortundan azdır. Toxum kamerası geniş, tumları tünd-şabalıdı, üzəri sıx şirə ilə örtülmüşdür. Meyvə saplağı budağa sıx birləşmişdir. Oktyabrın sonlarında yetişməyə başlayır. Daşınma üçün əlverişli olmaqla bərabər heç bir xəstəlik və zərərvericilərə tutulmur, saxladığıca aromatik iyi artır.

Əndəmic-2. Bu forma ilk dəfə olaraq tərəfimizdən Ordubad rayonunun Əndəmic kəndində fərdi təsərrüfatlarda aşkar edilmişdir. Şərti olaraq yayıldığı ərazinin adı ilə adlandırılmışdır. Bu forma sarı heyva sortotipinə bənzəyir, lakin meyvəsinin iriliyinə, qabığının qalınlığına, lətinin sıxlığına və saplağının uzunluğuna görə həmin sortotipdən kəskin fərqlənir. Ağacı orta boylu olub 3-3,5 metr, çətiri tərs piramidal, ətrafa əyilmişdir. Birillik zoğları tünd-qəhvəyidir. Uzunluğu 15-17 sm-dir. Yarpağı yumurtavari formada, yarpaq saplağı isə gödəkdir. Yayıldığı ərazidən asılı olaraq may ayının əvvəllərində çiçəkləyir, meyvəsi yumru qabırğalı alt tərəfdən dərin basıq olmaqla beş guşəlidir. Meyvəsinin üzərində çoxlu tükcüklər və gözlə görünən xallar vardır. Rəngi sarı, güntutan hissəsi azacıq tündləşmişdir. Ləti yumşaq, sarımtıl-ağ, orta dərəcədə sulu, toxum kamerası kiçik, daşlaşmış hissəsi çox, kövrəkdir. Meyvəsi iri, hər meyvənin çəkisi 180-200 q olur. Çox məhsuldardır, hər ağacdən 35-40 kq məhsul verir. Meyvə saplağının uzunluğu 20-25 mm, qalınlığı 1,5-2 mm-dir. Üzəri zəif tükcüklükdür, yetişmiş meyvələrə birləşməsi möhkəmdir. Meyvələri budaqda bəzən bir-birinin ardınca düzülür. Mürəbbə və kompot üçün qiymətlidir. Meyvələri noyabr ayının əvvəllərində dərilir. Daşınma üçün əlverişlidir, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov L.Ə. Şərur və Səderək rayonları ərazisində becərilən (*Cydoniya* L.) heyva sort və formalarının tədqiqi və aqroekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2017, 13 c., № 2, s. 141-147.
2. Bayramov L.Ə. Babək və Kəngərli rayonları ərazisində becərilən heyva bitkisinin genetik ehtiyatlarının öyrənilməsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2018, 14 c., № 2, s. 145-151.
3. Həsənov Z.M. Meyvəçilik: Laborator-praktikum. Bakı: Bilik, 1997, 151 s.
4. Байрамов Л.А. Изучение зон распространения и агробиологических особенностей айвы, возделываемой в Шахбузском районе Нахичеванской Автономной Республики // Бюллетень науки и практики, Нижневартовск, 2020, т. 6, № 2, с. 37-142.
5. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: Наука, 1979, 156 с.
6. Методика ВНИИС им. М.В.Мичурина, 1973, 196 с.
7. Программа и методика интродукции и сортоизучения плодовых культур. Кишинев: ЦТИИИ, 1972, 174 с.
8. Роллов А.Х. Очерк плодоводства в Эриванской губернии / Сб. сведений по плодоводству в Закавказском крае. Вып. 2, Тифлис, 1899, с. 100-128.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: bayramov-logman@mail.ru

Logman Bayramov

STUDY OF AGROBIOLOGICAL AND POMOLOGICAL CHARACTERISTICS OF QUINCE FORMS DISCOVERED IN THE ORDUBAD DISTRICT

The article defines the zones of distribution of quince forms found on the territory of the Ordubad region, and determines the variety to which they belong. The discovered forms are conventionally named according to the place of their distribution. For the first time on the territory of the Ordubad region, 8 species and 3 forms of animals are widespread. Phonological observations of these forms were carried out starting from the flowering phase; the dynamics of the development of their shoots and the dynamics of fruit development were recorded every 10 days. The length of annual shoots of the Sabir kand-2 and Endemish-2 forms found in the Ordubad region was 15-18 cm, and in the Vanand-1 form – 17-21 cm. In addition, the phonological features of the detected forms were studied. Here you can find the average weight, color, size of each fruit, cross-sectional size of the fruit, the location of the seeds in the seed chamber, etc. learned. The study of the content of the discovered new forms in ordinary room conditions has begun. Tasting prices were determined on a 5-point scale.

Keywords: *variety, shape, phonological observation, sprout, flower, selection, productivity, Endemic-2, Sabir-2 village, Vanand-1.*

Логман Байрамов

**ИЗУЧЕНИЕ АГРОБИОЛОГИЧЕСКИХ И ПОМОЛОГИЧЕСКИХ
ХАРАКТЕРИСТИК ФОРМ АЙВЫ, ОБНАРУЖЕННЫХ
В ОРДУБАДСКОМ РАЙОНЕ**

В статье определены зоны распространения форм айвы, встречающихся на территории Ордубадского района, и уточнена их сортопринадлежность. Обнаруженные формы условно названы по месту их распространения. Впервые на территории Ордубадского района выявлены 8 видов и 3 формы айвы. Фенологические наблюдения за этими формами проводили с фазы цветения, динамику развития их побегов и плодов регистрировали каждые 10 дней. Длина однолетних побегов форм Сабиркенд-2 и Энде17-21 см. Кроме того, были изучены помологические особенности форм. Изучены средний вес, цвет, размер каждого плода, размер поперечного сечения плода, расположение семян в семенной камере и т.д. Начато изучение содержания плодов форм в обычных комнатных условиях. Дегустационные цены определялись по 5-балльной шкале.

Ключевые слова: сорт, форма, фенологическое наблюдение, побег, цветок, селекция, продуктивность, Эндемич-2, Сабиркенд-2, Вананд-1.

(Aqrar elmləri üzrə elmlər doktoru Varis Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.05.2021
Son variant 03.06.2021**

UOT: 581.527.29.37

ZÜLFİYYƏ SALAYEVA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN *RANUNCULUS* L. CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN FİTOSENOZLARDƏ ROLU

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş məlumatlara əsaslanaraq, *Ranunculus* L. cinsinə daxil olan və növlərin Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyündəki mövqeyi, geobotaniki rayonlar üzrə yayılması və fitosenozlarda rolu müəyyən edilmişdir. Cinsə aid olan 16 növün *Ranunculus arvensis* L., *R. aucheri* Boiss. (*R. elbrusensis* Boiss.), *R. brachylobus* Boiss. & Hohen, *R. caucasicus* Bieb., *R. grandiflorus* L. (*R. elegans* C.Koch.), *R. illyricus* L. (*R. meridionalis* Grossh.), *R. kotschy* Boiss., *R. meyerianus* Rupr., *R. kotschy* Boiss., *R. meyerianus* Rupr., *R. napellifolius* D.C., *R. oxyspermus* Willd., *R. oreophius* Bieb., *R. repens* L., *R. polyphyllus* Waldst. & Kit. ex Willd., *R. sceleratus* L., *R. strigillosus* Boiss. & Huet, *R. szowitsianus* Boiss. (*R. merovenensis* Grossh.) bitki örtüyündə əmələ gətirdiyi formasiya, assosiasiya, makro- və mikro qruplaşmalar haqqında məlumat verilmişdir. Bu növlərin bəzək, bəyaz, dərman və zəhərli bitkilər olduğu qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: flora, bitkilik tipi, formasiya, assosiasiya, dərman bitkiləri, bəzək bitkiləri, cins, növ.

Mövzunun aktuallığı. Naxçıvan Muxtar Respublikası özünəməxsus torpaq-iqlim şəraitinə və zəngin floraya malik olan bitkilər aləminə məxsusdur. Bitkilər içərisində öz xüsusiyyətləri ilə seçilən *Ranunculus* cinsinin muxtar respublika biomüxtəlifliyində rolu, yayılması, onların təbii ekosistemlərdə rolu, antropogen, zoogen faktorların təsirindən dəyişilməsi, fitosenozların tərkibi və quruluşu, xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti, səmərəli və davamlı istifadəsi, bərpası və mühafizəsi günün aktual problemlərindən olub və ətraflı öyrənilməsi vacibdir. Bu baxımdan Qaymaqçıçək cinsinə daxil növlərin muxtar respublika florasında elmi əsaslarla hərtərəfli tədqiqi son dərəcə aktualdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış *Ranunculus* cinsinə daxil olan növlərin bitkilik tiplərində və botaniki-coğrafi rayonlarda yayılmasına görə təhlili, bitki örtüyündəki mövqeyi və fitosenozlarda rolu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın obyekti və metodikası. Tədqiqat obyekti Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılmış *Ranunculus* cinsinin növləridir. Çöl tədqiqat işlərinin aparılmasında əsas üstünlük marşrut metoduna verilmişdir. Ekspedisiyalar zamanı cinsin növ tərkibi və yayılma zonaları dəqiqləşdirilmişdir. Regionun fiziki-coğrafi şəraiti nəzərə alınaraq qaymaqçıçəyi cinsinin yayılma əraziləri tədqiq edilmiş, bitki qruplaşmalarının tərkibi öyrənilmişdir.

Cinsin təyinatında A.M.Əsgərov “Azərbaycan florasının konspekti”, “Флора Азербайджана”, Azərbaycan botaniklərinin T.H.Talıbov və Ə.Ş.İbrahimovun “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri” və digər əsərlərindən, floralardan, bəzi taksonlar üzrə monoqrafiya və məqalələrdən, xarici ölkə müəlliflərin tədqiqat işlərindən İ.Q.Serebryakov, V.S.Novruzov və S.K.Çerepanovun əsərlərindən istifadə edilmişdir [1, s. 69-72; 2, s. 47-95; 3, s. 87-89; 5, s. 9-13; 7, s. 79-83; 8, s. 175-179; 9, s. 28-106; 10, s. 303-329].

Ekspperimental hissə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının taksonomik spektrini müəyyənləşdirərkən, sistematikada növlər, cinslər, sekiyalar və yarımfəsillərin adlarının dəqiqləşdirilməsində nomenklatur dəyişikliklər əsas götürülmüşdür. Cinsin Azərbaycanda 32 növü, Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə 16 növü yayılmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

***Ranunculus* L. növlərinin bioekoloji xüsusiyyətləri**

S. №	Növlərin adı	Hündürlük	Fenofaza	Yarus
1.	<i>Ranunculus arvensis</i> L.	10-40	V-VII	I
2.	<i>R. aucheri</i> Boiss. (<i>R. elbrusensis</i> Boiss.)	20-45	V-VI	II
3.	<i>R. brachylobus</i> Boiss. & Hohen	6-20 (25)	VI-VIII	III
4.	<i>R. caucasicus</i> Bieb.	20-40 (80)	V-VIII	I
5.	<i>R. grandiflorus</i> L. (<i>R. elegans</i> C.Koch)	20-60	V-VIII	II
6.	<i>R. illyricus</i> L. (<i>R. meridionalis</i> Grossh.)	20-40	V-VI	II
7.	<i>R. kotschy</i> Boiss.	25-35	V-VII	I
8.	<i>R. meyerianus</i> Rupr	30-60 (80)	V-VII	I
9.	<i>R. napellifolius</i> D.C.	25-30	V-VII	II
10.	<i>R. oxyspermus</i> Willd.	10-30	IV-V	I
11.	<i>R. oreophius</i> Bieb.	20-40	VI-VIII	III
12.	<i>R. repens</i> L.	15-70	V-VIII	I
13.	<i>R. polyphyllus</i> Waldst. & Kit.ex Willd.	40-60	V-VII	II
14.	<i>R. sceleratus</i> L.	10-12	IV-X	IV
15.	<i>R. strigillosus</i> Boiss. & Huet	7-20	VII-VIII	IV
16.	<i>R. szowitsianus</i> Boiss. (<i>R. merovenis</i> Grossh.)	7-24	VI-VII	I

Geobotaniki tədqiqatlar zamanı ərazidə yayılan bitkilərin qurşaqlar üzrə paylanması və həmin qurşaqlarda fitosenozların tərkibində iştirakını öyrənmək çox vacibdir. Hər hansı coğrafi ərazinin floristik-geobotaniki tədqiqatı zamanı bitkiliyin qurşaqlar üzrə paylanması qanunauyğunluğu öyrənilməlidir. Belə ki, dəniz səviyyəsinə nəzərən tədqiqat sahəsinin hündürlüyü artdıqca bitkiliyin ekobiomorfoloji xüsusiyyətində, flora tərkibində müəyyən dəyişkənliklər özünü göstərir. Yer kürəsinin müasir bitki örtüyünün formalaşması dövründə bir neçə bitki növlərinin nəsli kəsilmiş, bəzi yeni növlər əmələ gəlmişdir. Bu, müəyyən floristik tərkibə malik fitosenozların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Fitosenozlarda bitkilərin bir-birilə və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələri mövcuddur. Beləliklə, fitosenozlar uzunmüddətli növ seçiminin nəticəsini özündə əks etdirir. Fitosenozların tərkibini xarakterizə etmək üçün aşağıdakılar mühüm rol oynayır: floristik tərkib, ekobiomorfoloji tərkib, bitki növləri və s.

Aparılmış müşahidələr və toplanmış herbari materiallarının analizi göstərir ki, bütün qurşaqlarda növ tərkibi heç də eyni deyildir. Bitkiliyin hər bir qurşağının özünəməxsus iqlim və torpaq zonası vardır. Bəzi bitki birliklərinə (fitosenozlara) yalnız bir qurşaqda rast gəlinir. Yalnız bir qurşağı təmsil edən senozlar zonal, bütün və ya bir neçə qurşaqda rast gəlinən senozlar isə intrazonal adlanırlar. Bəzən kənaraçıxmalar da olur.

Bitkiliyin və ayrı-ayrı növlərin qurşaqlar üzrə yayılmasında antropogen amillərin təsiri də böyükdür. Müxtəlif yüksəkliklərdə hər sahənin özünəməxsus bitki növü vardır ki, bunlar da ayrı-ayrı diapazonda uyğunlaşaraq bitki formasıyalarını təşkil edirlər. Bitkilər yeni ərazilərə külək, su, heyvan və insan vasitəsilə düşür. Ona görə də bitkilər sabit olaraq bir qurşaqda qala bilmir. Qafqaz da bitkiliyin qurşaqlar üzrə yayılması qanunauyğunluğu ilk dəfə olaraq J.S.Medvedyev, D.İ.Sosnovskiy və A.A.Qrossheym tərəfindən qeyd edilmişdir. Onlar iqlim, hərarət və üfüqi zonallıq qanunauyğunluğu əsasında ərazini “düzənlik”, “dağətəyi”, dağ qurşaqlarını “aşağı”, “orta”, “yuxarı”, “subalp” qurşaqlarına bölmüşlər [4, s.137-187; 6, s. 219-237].

Tədqiq olunan ərazidə zəngin növlərin inkişaf etməsi, onların bir sıra bitki qrupları əmələ gətirməsi hər şeydən əvvəl respublika ərazisində yayılan bitkilərin ekoloji şəraitinin müxtəlif olması və kaynozoy erasında landşaftın biotik komponentlərinin inkişafı tarixi ilə əlaqədardır. Muxtar respublika ərazisində, əsasən, bozqır, dağ-kserofit, meşə və çəmən bitkilik tipləri geniş yayılmışdır.

Bitki örtüyü, hər hansı bir ekosistemin müxtəlif tiplərdən təşkil olunmuş hissəsidir. Yəni oxşar ekoloji şəraitə malik növlərin formaları tipləri yaradır. Ə.Ş.İbrahimov Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında 17 bitkilik tipi qeydə almışdır: səhra, yarım səhra, dağ-kserofit (friqana), dağ-bozqır, kolluq, çəmən, meşə, subalp-nival, subasar çəmən, su bataqlıq, petrofil (qaya-töküntü), yastıqca, oazis, psammofit, qammada, aqrofitosenoz [5, s. 9-13].

Şahbuz rayonun Kükü, Keçili, Nursu, Külüs, Biçənək ərazilərində yayılan formasiyaların tərkiblərində *Ranunculus* L. cinsinin növləri ilə birlikdə geofit bitkilərə də *Scilla caucasica* Misch., *Ornithogalum navaschinii* Agapova (*O. tenifolium* Guss.), *Ornithogalum montanum* Cyr. (*O. graciliflorum* C. Koch., *O. platyphyllum* Boiss, *Bellevalia longistyla* (Misch.) Grossh., *Muscari tenuiflorum* Tausch., və s. bitkilərə rast gəlinir. Bu formasiyaların tərkibində cinsin növləri subdominant, edifikator və komponent kimi iştirak edir. Fitosenozların tərkibində *Ranunculus caasicus*, *R. meyerianus*, *Delphinium caasicum*, *Delphinium buschianum*, *Caltha palustris*, *Caltha polypetela*, *Poa nemoralis*, *Poa bulbosa*, *Poa pratensis*, *Phleum phleoides*, *Phleum pretense*, *Festuca valesiaca*, *Dactylis glomerata*, *Trifolium pretense*, *T. fontanum*, *T. trichocephalum*, *T. medium*, *Vicia balansae*, *V. nissoliana*, *V. grossheimii*, *V. variabilis*, *Lens ervoides*, *Lotus tenuis*, *L. corniculatus*, *Lathyrus chloranthys*, *L. aphaca*, *Potentilla argentea*, *Filipendula ulmaria*, *Geum rivale*, *Geranium sylvaticum*, *Inula auriculata*, *Plantago lanceolata*, *Rumex acetosa*, *Origanum vulgare*, *Galium verum*, *Muscari caasicum*, *Allium cardiostemon*, *Orchis palustris* və s. kimi bitkilər geniş yayılmışlar.

Ordubad rayonunun Tivi, Bist, Nəsirvaz, Culfa rayonun Teyvaz, Ərəfsə, Ləkətağ ərazilərində qaymaqçıçək cinsinin növlərinin əmələ gətirdiyi formasiyalara rast gəlinir. Bu fitosenozların tərkibində *Poa bulbosa*, *Trisetum flavescens*, *Phleum phleoides*, *Nardus stricta*, *Agrostis planifolia*, *A. capillaris*, *Phleum bertolonii*, *Bromopsis riparia*, *Ceratocephala polypetela*, *Trifolium pratense*, *Trifolium trichocephalum*, *Medicago sativa*, *Melilotus officinalis*, *Astragalus lagurus*, *Vicia elegans*, *Cephalaria kotschyi*, *C. armena*, *Anthemis tinctoria*, *Hypericum venustum*, *Filipendula vulgaris*, *Rumex acetosa*, *Plantago media* L., *Phlomis pungens* Willd., *Euphorbia iberica* kimi bitkilər yayılmışdır. Çəmən kolluq senozlarında isə kollardan *Crataegus sanguinea*, *Prunus divaricata*, *Pyrus oxyprion*, *Lonicera iberica*, *Sorbus persica*, *Pyrus salicifolia*, *Rosa canina*, *Acer ibericum*, *Rhamnus cathartica* və s. növlər yayılmışdır. Belə fitosenozlarda 56-70 növ müxtəlif bitki növləri qeyd olunmuşdur. Qaymaqçıçək cinsinin növləri ən çox subalp xalılarında talalar şəklində, qayalıqlarda tək-tək, hündürotluqlu meşəətrafı çəmənliklərdə isə müxtəlif bitki qruplaşmaları əmələ gətirirlər. Cinsə daxil olan növlər muxtar respublika florasında müxtəlif formasiyalar, assosiasiya qrupların tərkibində iştirak edirlər. *Ranunculus arvensis*, *R. Szowitsianus*, *R. oreophilus*, *R. scleratus* növləri isə çəmən bitkilik tipində edifikatordur.

Çəmən bitkilik tipi hündür dağ alp çəmənləri, hündür dağ subalp çəmənləri, hündürotluqlar, yuxarı dağ meşə çəmənləri olmaqla 4 yerə bölünür və bunların hər birində qaymaqçıçəyi cinslərinə aid növlər assosiasiyalarda tez-tez təsadüf olunur.

Yarımtip: Subalp çəmənləri

Formasiya sinfi: Subalp hündürotluğu

Formasiya: *Ranunculeta*

Assosiasiya: *Ranunculus grandiflorus* + *Trifolium pratense* + *Phleum pratense*

Ordubad rayonun Biləv, Dırmıs, Şahbuz rayonun Batabat, Kükü kəndinin Dərəboğazı adlanan ərazisində *Ranunculus grandiflorus* növü müxtəlif bitkilərlə birlikdə qarışıq subalp hündürotluğunda rast gətirir. 20-25 növ bitkinin iştirak etdiyi formasiyada *Ranunculus grandiflorus* dominant növ kimi iştirak edərək, birinci yarusda dayanır.

Fitosenozun layihə örtüyü 70-80%-i təşkil edir. Formasiyanın tərkibində aşağıdakı növlər iştirak edir: *Phleum pratense*, *Dactylis glomerata*, *Avena fatua*, *Chaerophyllum macrospermum*, *Trifolium pratense*, *Nepeta cataria*., *Pyrethrum uniflorum*, *Trifolium pratense*, *İnula grandiflora*, *Senecio vernalis*, *Poa pratensis*, *Calamagrostis epigeios*, *Dactylis glomerata*, *Achillea millefolium*, *Bromus variegatus*, *Phlomis cancellata*. Bundan başqa, Biçənək ətrafındakı meşələrdə *Quercus macranthera*, *Fraxinis excelsior*, *Acer ibericum*, *Crataegus*, *Rosa*, *Prunus* cinslərinə aid ağacların altında Buş mahmızçıçəyi tək-tək və ya qrup halında rast gəlinmişdir.

Assosiasiya: *Ranunculus oreophilus* + *Smirniopsis aucherii*

Kükü kəndinin Darvazaqaya ərazisində yayılan bu assosiasiyanın əsas dominant bitkiləri: Oşe lələklivəsi – *Smirniopsis aucherii*, *Ranunculus oreophilus* – dağ qaymaqçıçəyi növləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu assosiasiya subalp çəmənlərində geniş yayılmışdır.

Yarımtip: Subalp çəmənləri

Formasiya sinfi: Taxıllı-paxlalı subalp çəmənləri

Formasiya: *Plantageto-Ranunculutum*

Assosiasiya: Bağayarpaqlı-mahmızçıçəkli-taxıllı-paxlalı subalp çəmənləri

Ranunculus oreophilus – dağ qaymaqçıçəyi növü bağayarpaqlı-mahmızçıçəkli-taxıllı-paxlalı assosiasiyanın edifikatorudur. Növ fitosenozunun bəzi yerlərində üstünlük təşkil edir və təmiz çəmənlik əmələ gətirir. Bəzi yerlərdə isə digər formasiyalarının tərkibinə komponent kimi daxil olur.

Yarımtip: Hündürotlu meşəətrafi çəmənlik

Formasiya sinfi: Taxıllı-müxtəlifotlu-meşəətrafi çəmənlik

Assosiasiya: Taxıllı-müxtəlifotlu-qaymaqçıçəklik

Soviç qaymaqçıçəyi, Ağrı mahmızçıçəyi növlərinə də Batabat ərazisinin subalp çəmənliklərində yayılmış taxıllı-müxtəlifotlu-qaymaqçıçəklik formasiyasının tərkibində rast gəlinir. Bu bitki qruplaşmaların yaranmasında *Achillea millefolium*, *Campanula glomerata*, *Galium verum*, *Rumex acetosa*, *Xanthoxalis corniculata*, *Papaver orientale*, *Hordeum bulbosum*, *Dactylis glomerata*, *Nepeta cataria*, *Alopecurus aequalis* növləri ilə yanaşı bir sıra ağac və kollar; *Rosa brotherorum*, *Rosa canina*, *Crategus orientalis*, *Crategus meyeri*, *Malus orientalis*, *Pyrus* iştirak edirlər. Culfa rayonun Ərəfsə kəndi ətrafında yerləşən Xəzinədərə ərazisində Soviç qaymaqçıçəyi, Ağrı mahmızçıçəyi növlərinin əmələ gətirdiyi formasiyanın tərkibində *Trifolium arvense*, *Trifolium pratense*, *Lotus corniculatus*, *Filipendula ulmaria*, *Ranunculus arvensi*, *Melilotus albus*, *Campanula coriacea* növlər komponent kimi qeyd edilmişdir. Qafqaz qaymaqçıçəyi növünə Şahbuz rayonun Kükü, Nursu, Biçənək, Ordubad rayonun Parağa, Dırmıs, Məzrə kəndləri ərazilərində tək-tək və ya müxtəlif bitki qruplaşmalarının tərkibində rast gəlinir.

Qaymaqçıçək cinslərinə daxil olan növlərin ən çox subalp və alp xalılarında talalar şəklində, qayalıqlarda tək-tək, hündürotluqlu meşəətrafi çəmənliklərdə isə müxtəlif bitki

qruplaşmaları əmələ gətirdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Cinslərə daxil olan növlərdən əsasən *Ranunculus caucasicus*, *Ranunculus brachylobus*, *Ranunculus napellifolius*, *Ranunculus szowitsianus* növləri formasıylar, assosiasiya qrupları əmələ gətirmişdir. *Ranunculus oreophilus* Bieb., L., *Ranunculus grandiflorus* L., növləri isə çəmən bitkilik tipində edifikator kimi rol oynamışlar (cədvəl 2).

Cədvəl 2

***Ranunculus oreophilus* Bieb., L., *Ranunculus grandiflorus* L. növlərinin
iştirak etdiyi müxtəlifotlu fitosenozun növ tərkibi və quruluşu**

S. №	Bitkilərin adı	Bolluq	Hündürlük sm	Fenofaza	Yarus
1	<i>Tulipa yulia</i>	2	15-35	Çiçək	II
2	<i>Tulipa biflora</i>	2	7-20	Çiçək	II
3	<i>Dactylis glomerata</i>	2	35	Çiçək	I
4	<i>Qaqea bubia</i>	2	10-17	Çiçək	I
5	<i>Qaqea Caroli-Kochii</i>	2	5-15	Çiçək	I
6	<i>Galium aparine</i>	1	24-30	Çiçək	II
7	<i>Campanula tridentata</i>	2	38	Çiçək	I
8	<i>Trifolium trichocephalum</i>	4-3	22-25	Meyvə	II
9	<i>Fritillaria caucasica</i>	2	20-25	Çiçək	II
10	<i>Scabiosa caucasica</i>	3-4	118-120	Çiçək	I
11	<i>Prangos ferullacea</i>	1	26	Çiçək	II
12	<i>Potentilla recta</i>	1	11-12	Çiçək	III
13	<i>Hypericum perforatum</i>	1	14	Meyvə	III
14	<i>Pastinacia armena</i>	1	19-23	Meyvə	II
15	<i>Poa bulbosa</i>	1	29	Çiçək	II
16	<i>Poa nemoralis.</i>	2	35-75	Meyvə	II
17	<i>Galium rivale.</i>	2-1	50-60	Çiçək	II
18	<i>Pimpinella saxifraga</i>	2	18	Meyvə	II
19	<i>Pedicularis caucasica</i>	1	12-15	Çiçək	III
20	<i>Papaver orientale</i>	2	19	Çiçək	II
21	<i>Filipendula vulgaris</i>	1	28-35	Çiçək	I
22	<i>Iris lycotis</i>	3-4	25-30	çiçək	II
23	<i>Trofolium canecen</i>	4	8-10	Çiçək	III
24	<i>Phleum pratense</i>	1	20	Çiçək	II
25	<i>Amoria ambigua</i>	3	15-18	Çiçək	II
26	<i>Primula macrocalyx</i>	1	15	Meyvə	III
27	<i>Oxytropis cianea</i>	4	10-12	Çiçək	III
28	<i>Gladiolus atroviolaceus</i>	2-3	40-70	Çiçək	II
29	<i>Gladiolus caucasicus.</i>	3	50-70	Çiçək	II
30	<i>Allium rotundum</i>	2-3	20-60	Veget.	II
31	<i>Allium leucanthum</i>	2-3	50-95	Veget.	II
32	<i>Thumus kotschianus</i>	3-4	10-15	Çiçək	III
33	<i>Hesperis matronalis</i>	3-4	30-90	Ççək	I

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılmış *Ranunculus* L. cinsi 16 növlə təmsil olunduğu dəqiqləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, cinsin aşağı qurşaqla 3, orta dağlıq qurşaqla 7, yuxarı dağlıq qurşaqla 4, subalp qurşaqla 5, alp qurşaqla 4 növü yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A. Azərbaycanın ali bitkiləri (*Azərbaycan florasının konspekti*). I hissə, Bakı: Elm, 2005, 247 s.
2. Novruzov V.S. Fitosenologiyanın (Geobotanika) əsasları. Bakı: Elm, 2010, 308 s.
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 350 s.
4. Гроссгейм А.А. Анализ флоры Кавказа / Тр. ин-та Аз. ФАН СССР. Т. I, 1936, 257 с.
5. Ибрагимов А.Ш., Набиева Ф.Х., Салаева З.К. Горностепная растительность Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана // Инновации в науке. Новосибирск, 2017, № 5 (66), с. 9-13.
6. Медведев Я.С. Растительность Кавказа / Тр. Тифлисского ботанич. сада. Т. I, вып. 2, Тифлис, 1919, 600 с.
7. Серебряков И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение / Полевая геоботаника. Т. III, Ленинград, 1964, 205 с.
8. Серебряков И.Г. Морфология вегетативных органов высших растений. Москва: Сов. наука, 1952, 376 с.
9. Флора Азербайджана. Т. IV, Баку: АН Азерб. ССР, 1952, 124 с.
10. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. СПб.: Мир и семья, 1995, 992 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zulfiyyasalayeva@mail.ru

Zulfiya Salayeva

**THE ROLE OF SPECIES OF THE *RANUNCULUS* L. GENUS IN
PHYTOCENOSES SPREAD IN THE NAKHCHIVAN
AUTONOMOUS REPUBLIC'S FLORA**

Based on the data obtained as a result of the research, the position of *Ranunculus* L species in the vegetation of the Nakhchivan Autonomous Republic, their distribution in geo-botanical regions and their role in phytocenoses were determined. Information was given on the formation, association, macro and micro groupings of 16 species *Ranunculus arvensis* L., *R. aucheri* Boiss. (*R. elbrusensis* Boiss.), *R. brachylobus* Boiss. & Hohen, *R. caucasicus* Bieb., *R. grandiflorus* L. (*R. elegans* C.Koch.), *R. illyricus* L. (*R. meridionalis* Grossh.), *R. kotschy* Boiss., *R. meyerianus* Rupr., *R. kotschy* Boiss., *R. meyerianus* Rupr., *R. napellifolius* D.C., *R. oxyspermus* Willd., *R. oreophius* Bieb., *R. repens* L., *R. polyphyllus* Waldst. & Kit.ex Willd., *R. sceleratus* L., *R. strigillosus* Boiss. & Huet, *R. szowitsianus* Boiss. (*R. merovensis* Grossh.) belonging to the genus in the vegetation. It is noted that these species are ornamental, dye, medicinal and poisonous plants.

Keywords: *flora, vegetation types, formation, association, medicinal plants, ornamental plants, genus, species.*

Зульфия Салаева

**РОЛЬ ВИДОВ РОДА *RANUNCULUS* L. В ФИТОЦЕНОЗАХ,
РАСПРОСТРАНЕННЫХ ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В статье приведены сведения о многолетних исследованиях закономерностей распространения видов рода *Ranunculus* L. на территории Нахчыванской Автономной Республики. Изучены биоэкологические особенности и роль в растительном покрове видов *Ranunculus arvensis* L., *R. aucheri* Boiss. (*R. elbrusensis* Boiss.), *R. brachylobus* Boiss. & Hohen, *R. caucasicus* Bieb., *R. grandiflorus* L. (*R. elegans* C.Koch.), *R. illyricus* L. (*R. meridionalis* Grossh.), *R. kotschy* Boiss., *R. meyerianus* Rupr, *R. kotschy* Boiss., *R. meyerianus* Rupr, *R. napellifolius* D.C., *R. oxyspermus* Willd., *R. oreophius* Bieb., *R. repens* L., *R. polyphyllus* Waldst. & Kit.ex Willd., *R. sceleratus* L., *R. strigillosus* Boiss. & Huet, *R. szowitsianus* Boiss. (*R. merovens* Grossh.), уточнены их ареалы.

Установлено, что виды рода *Ranunculus* L. на территории Нахчыванской Автономной Республики распространены в пустынном, полупустынном, ксерофитном, редколесье, кустарниковом и степном растительных типах. Виды этого рода являются декоративными, красильными, лекарственными и ядовитыми растениями.

Ключевые слова: флора, растительный тип, формация, ассоциация, лекарственные растения, декоративные растения, полезный, род, вид.

(Akademik Tariyel Talıbov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 11.05.2021

Son variant 04.06.2021